

AMI ÖSSZEHASONLÍTHATÓ, ÉS AMI NEM

TANULMÁNYOK

ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI TANÁCSKOZÁS
CSEH, SZLOVÁK ÉS MAGYAR KUTATÓK RÉSZVÉTELÉVEL

ÚJ AURORA
KISKÖNYVTÁR

Klaniczay Tibor

A KÖZÉP- ÉS ÚJKORI LATIN IRODALOM A NEMZETI IRODALMAK KONTEXTUSÁBAN

Az irodalomtörténetírás az utóbbi másfélszáz évben az irodalmakat általában mint nemzeti irodalmakat, a világirodalmat pedig mint nemzeti irodalmak rendszerét tárgyalja. Hála az összehasonlító irodalomtörténetnek ma már ez nem jelenti az egyes irodalmak egymástól elszigetelt vizsgálatát; mindenki számára nyilvánvaló, hogy az egyes irodalmak kölcsönhatásban vannak egymással, s hogy a nemzeti irodalmak történetét keresztül-kasul áthatják, befolyásolják a különböző irodalomközi folyamatok.

Ez utóbbi problémakörben az egyik legbonyolultabb kérdés az irodalom hordozójának, a nyelvnek a kérdése. Könnyű dolga lenne az irodalomtudománynak, ha minden irodalom egyetlen nyelven íródna, illetve ha minden nyelv csak egyetlen irodalomnak volna az alapja. Sajnos nem így van: vannak nyelvek, melyeken több irodalom született és létezik ma is, s vannak olyan irodalmak, melyek többnyelvűek voltak régen s esetleg azok ma is. Mellőzöm most az ókori irodalmak különösen bonyolult kérdését, s csak a középkor, illetve az újkor rendkívül pregnáns eseteit kívánom előtérbe állítani.

A középkor irodalmának nagy része nem az egyes népek anyanyelvén íródott, hanem bizonyos egyházi illetve vallási ideológiákkal összefonódott világnyelveken, mint a latin, a bizánci görög, az ószláv, az arab, vagy távol keleten a klasszikus kínai. Mindegyik eset természetesen más és más, nem szabad őket egy kaptafára húzni. Hiszen például a latinnak a középkorban és a korai újkorban nem volt, hogy úgy mondjuk, anyanemzete, jelen volt mindenütt, ahol a nyugati kereszténység elterjedt, egyetlen ország sem igényelheti, hogy ő a középkori latin irodalom szülőhazája s egyetlen népnek sem vált nemzeti irodalmává a latin. Ezzel szemben a kínai nyelvű irodalom alapjaiban, eredetében a kínai nép produktuma, s ma egy nagy nép nemzeti irodalma. A múltra vonatkozóan, évezredekig visszamenően, a kínai irodalom azonban nem azonos a kínai nyelvű irodalommal: beletartoznak a történetébe más nyelveken írott alkotások is, ugyanakkor kínai nyelvű művek végtelen sokasága nem a kínai, hanem a vietnami, japán, koreai s más kelet-ázsiai irodalmak részét alkotják.

Az újkorban egyes európai országok gyarmatosító politikájával függ össze egy formailag hasonló, de valójában meglehetősen különböző jelenség. A portugálok, spanyolok, angolok, franciák és hollandok esetében már

kialakult nemzeti írásbeliséggel és irodalommal rendelkező népek vonták uralmuk alá a távoli földrészek területeinek túlnyomó többségét. Az anyaországokból kiinduló kolonizáció során e népek jelentős tömegei telepedtek meg a meghódított területeken, s átplántálták oda saját nemzeti írásbeliségüket, s fokozatosan irodalmukat is. De míg kezdetben ezek a gyarmati irodalmak csupán az anyaország nemzeti irodalmainak amolyan elágazásai voltak, addig idővel, a XVIII—XIX. század folyamán önálló identitást fejlesztettek ki, s párhuzamosan az anyaországtól való függetlenség kivívásával önálló, életerős új nemzeti irodalmakká fejlődtek, de az anyaországéval azonos nyelven. Így ma már angol, spanyol, francia, portugál nyelven több-kevesebb teljesen önálló nemzeti irodalom létezik, mint az angol nyelvű amerikai, a francia Quebec-i, a spanyol mexikói, a portugál nyelvű braziliai és így tovább. Míg a középkorban egy szűkebb egyházi vagy világi elitnek az élő nyelvhasználattól elkülönülő s leginkább csak írásban élő nyelvei váltak különböző népek és országok irodalmának a hordozóivá, addig az újkorban most a legnagyobb modern élő nyelvek szűntek meg egyetlen irodalom alapjai lenni s tették érvénytelenné az egy nyelv — egy nemzet elvét, mely oly kedves volt a XIX. század nemzeti gondolkodói számára.

A helyzet még inkább bonyolódik azáltal, hogy míg egyes országokban, így az Egyesült Államokban, Kanadában, Ausztráliában stb. az európai bevándorlók már a XIX. században a lakosság döntő többségét tették ki, addig másutt, pl. Latin-Amerika országaiban a gyarmatosítók jelentős tömegeinek megtelepedése nem okozta az őslakosság etnikai kontinuitásának az északamerikai indiánokéhoz hasonló katasztrofális meggyöngyülését. Ellenkezőleg, számos esetben a keveredés folytán lassan az őslakosság magába olvasztotta a hódítókat, átvéve ugyanakkor az utóbbinak a nyelvét, s ezen kezdte művelni irodalmát is. Ilyen esetben az anyaország irodalmától való eltávolodás még hangsúlyozottabb, hiszen egy teljesen más nemzeti karakter jut kifejeződésre ugyanazon a nyelven. Még bonyolultabb az afrikai népek esete, ahol szintén a gyarmatosítók nyelvén jött létre az írásbeliség, de anélkül, hogy az őslakosság felcserélte volna beszélt nyelvét az idegenekével. Az Európából jövő bevándorlók, s a helyi lakosságból kinevelődött iskolázottak így együttesen fejlesztettek ki számottevő portugál, angol és francia irodalmi tevékenységet, különösen a XX. században. Minderről végre nagyszabású összefoglalást olvashatunk a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság sorozatában nemrég megjelent, csaknem 1300 oldalas munkából, az Albert Gérard által szerkesztett, *European-language Writing in Sub-Saharan Africa* c. műből. Kiderül azonban az is, hogy az egyes afrikai országokban, különösen a gyarmatosítástól való felszabadulás utáni időkben, megjelenik a törekvés a helyi nyelvek irodalmivá emelésére, s anyanyelvű afrikai irodalmak kifejlesztésére. Az európai és az afrikai nyelven írók, akik nem egyszer azonos személyek, egyformán a maguk identitásának, a Senghor által definiált négritude-nek a kifejezésére törekednek, valahogy ahhoz hasonlóan, ahogy évszázadokkal ezelőtt a középeurópai népeknél latinul és anyanyelven egyformán ugyanannak a nemzetivé váló társadalomnak az igényeit fejezték ki az írók.

Közép-Európára összpontosítva most már a figyelmünket, az irodalmi többnyelvűsége, illetve egyazon nyelvnek különböző irodalmakban való jelenlétére különösen gazdag terrénumot találunk. Elég itt a négynyelvű svájci irodalomra gondolnunk, vagy pedig a német nyelvre, mely ma több önálló irodalomnak a nyelve. De utalnunk kell arra is, hogy a legkülön-

bőzőbb indítékok gyakran vezettek ebben a térségben írókat arra, hogy idegen nyelven írják műveiket, nemcsak a XVIII. század végéig amolyan lingua franca-nak tartott latinon, hanem élő nyelveken is. Magyar példákat idézve, II. Rákóczi Ferenc franciául írta meg *Emlékiratai*-t, s ezen a nyelven írta költeményeit a XVIII. században Fekete János. Nem ritkán írtak magyar írók németül, mint a forradalmi költő Batsányi János, vagy Széchenyi István. De említhetem a dubrovniki Mauro Orbini-t, aki a XVII. század elején olaszul írta meg a szlávok dicső múltjáról szóló könyvét, az *Il regno degli Slavi*-t. S hasonló példákat lehetne idézni a cseh és a szlovák irodalomból is.

Ebbe a nagy általánosságban felvázolt általános keretbe szeretném illeszteni a továbbiakban mondanivalómat a latin nyelvű irodalom helyéről és szerepéről a régi Magyarországon, illetve közelebbről magyar-szlovák viszonylatban.

Ami a középkori, majd a humanista latin irodalom nemzeti hovatartozását illeti, a nemzeti alapokon kifejlődött modern irodalomtudomány hosszú ideig bizonytalanul foglalt állást csaknem minden országban. Nem vitatható, hogy ennek az irodalomnak volt bizonyos nemzetek feletti kozmopolita jellege. A középkori egyházi írók, himnuszköltők nem egyetlen ország, nép számára írtak általában, hanem egyházuk érdekeit kívánták szolgálni, s ott telepedtek meg, ahová hívták vagy rendelték őket, származásuktól függetlenül. Ugyanigy a XV. s részben még a XVI. századi humanisták jó része is, különösen az olaszok, készségesen szegődtek bármely uralkodó vagy egyetem szolgálatába, s igyekeztek híven szolgálni megbízóiknak, képviselve azok érdekeit. Erasmus a mai Hollandia szülőtte, de lehetne-e őt holland nemzeti keretek közé szorítani? Ugyanakkor van a középkori latin irodalomnak egy igen tekintélyes olyan része, mely kifejezetten valamely ország vagy dinasztia számára készült, s egyetemes latin nyelve ellenére is, vitathatatlan a helyi, feudális értelemben vett „nemzeti” kötődése. Ilyenek a nemzeti, helyi szentekről írt legendák, az ő tiszteletükre szerzett himnuszok, officiumok, de még inkább a különböző krónikák, melyek valamely állam vagy uralkodó szempontjait és érdekeit voltak hivatottak hirdetni, keveset törődve a történeti objektivitás követelményével.

De még az eleve az egész kereszténységet szem előtt tartó, ahhoz szóló vallási, teológiai munkák jelentős része is magánviseli annak az országnak a bélyegét, az onnan való indíttatást, ahol készült. Jó példa erre a nem is magyar, hanem Velencéből érkezett Szent Gellért, Magyarország egyik apostola, aki itt írta meg teológiai főművét az 1040-es évek elején, a *Deliberatio supra hymnum trium puerorum*-ot, vagyis egy olyan művet, melyet bárhol a nyugati kereszténység országaiban meg lehetett volna írni, s amely egyformán szól a kor minden teológus-olvasója számára, bárhol, bármely anyától született is. Mégis e híres könyv nem mentes a kereszténység magyarországi meghonosodásának a problémáitól, akaratlanul is jelen vannak benne a Szent István halála utáni zavaros időkre vonatkozó allúziók illetve állásfoglalások. Vagy ha Ján Hus, illetve elődei, társai és követői teológiai írásait vesszük szemügyre, azok a kereszténység egyetemes kérdéseivel foglalkoznak, de ugyanakkor teljesen a csehországi valóságban gyökereznek, elválaszthatatlanul összefüggnek a cseh nemzeti történettel. Vagy ha a XV. század eleji kiváló krakkói jogelméleti írókra, elsősorban Stanislaw ze Skalbmierza-ra gondolunk, akik úttörően modern nézeteket fejtettek ki a nemzetközi jog tekintetében, nem nehéz felismerni, hogy

a háttérben a német lovagrenddel való viszony nagyon is időszerű lengyel problémája áll. Vagyis mindebből leszűrhetjük azt a tanulságot, hogy a leginkább univerzálisnak nyilvánított középkori latin irodalom termékeinek java része igenis beletartozik valamely ország irodalmi örökségébe. Ez ma már általános felismerés, szemben a múlt századi gyakorlattal, amikor a nemzeti nyelven írt alkotásokat mellékesen, kissé szégyenkezve kezelték. Ma már világos számunkra, hogy a nemzet irodalmi örökségébe nem csak az számít bele, amit a nemzet nyelvén írtak.

A régi Magyarország helyzete e tekintetben egészen sajátos annak következtében, hogy az ország kezdettől fogva több nép hazája volt. A középkor latin irodalma itt nem valamely nép, etnikum tartozéka volt, mégcsak nem is az államszervező magyaroké, hanem a többnemzetiségű államé egyetemesen. A polgári nemzetek létrejötte előtt a rendi, politikai, állami, egyházi keretek erősebb társadalomformáló tényezők voltak, mint az etnikai és nyelvi adottságok. Minthogy a régi Magyarország hosszú ideig fennálló politikai képződmény volt, a feudális korszakban kialakult egy magyarországi társadalom az ország többnyelvűsége ellenére is. Az állami, politikai, rendi keretek egységbe vonták a különböző nemzetiségeket, akiknek írói akár magyarok voltak, akár mások, nem nemzeti, hanem állami, illetve rendi vagy egyházi keretek között dolgoztak, s gondolkodásukat is ez utóbbiak határozták meg. Létrejött így egy olyan latin nyelvű irodalom, mely közös produktuma a régi Magyarországon élt népeknek, közös elődje, kulturális öröksége az egykori állam területén kisarjadó későbbi nemzeti irodalmaknak.

Ennek a „magyarországi” irodalomnak nemcsak a nyelve volt egységes a latinnak a révén, de a különböző nemzetiségű írók ugyanazt az állami, rendi, hungarus tudatot képviselték. Sőt nemcsak az itt élő népek, de egyes külföldről ideköltöző német, olasz stb. írók is szervesen beleilleszkedtek ennek a magyarországi irodalomnak a kereteibe. A középkor folyamán árnyalatnyi különbséget sem fedezhetünk fel „nemzeti” szempontból egy magyar származású krónikás, egy az Árpád-házi királyok szolgálatában álló német legendaíró, a Hunyadiak valamely horvát humanistája vagy pedig Mátyás egyik olasz történetírója felfogása között. Ugyanis egyik sem nemzeti törekvéseket képvisel, hanem egy feudális állam, illetve dinasztia szolgálatában áll, s egy ennek megfelelő állampatriotizmusnak ad hangot.

Némileg módosult és bonyolultabbá vált a latin irodalom helyzete és „nemzeti” hovatartozása a XV-XVIII. században, amikor magyaroknál is, szlovákoknál is, s ugyanígy a horvátoknál, románoknál is megindult — különböző időben és intenzitással — a nemzeti öntudatosodás folyamata. Ezzel egyidőben a török hódítás, majd a török kiűzése után az elpusztult területek benépesítése folytán az ország etnikai képe még tarkábbá vált, mint azelőtt. Bár ekkor is megkülönböztethetők voltak magyar, szlovák, román többségű területek, vármegyék, valójában a lakosság többé-kevésbé mindenféle vegyes összetételű volt. A Duna-Tisza közén éppenúgy lehetett szlovák szót hallani, mint magyart a Szepességen és Sárosban, s németet mindenfelé az országban. A román, szerb és kárpátukrán lakosságról azért nem szólok, mert görög-keleti egyházi szervezetük, s így a latin irodalmi tradíción való kívül maradásuk folytán a kései latin irodalom művelésében nem vettek részt.

Annál inkább a magyarok és szlovákok, s kisebb mértékben a magyarországi németek. A latin ekkor már nem az irodalmi kommunikáció egyedüli, sőt nem is mindig a fő eszköze, hanem szimbiózisban él a nemzeti

nyelvű irodalmi folyamattal. De egyúttal az anyanyelvű irodalmak bizonyos szimbiózisáról is beszélhetünk sok esetben. XVII-XVIII. századi énekeskönyvekben gyakran egymás mellett találunk magyar, szlovák, német, latin nyelvű verseket. Magyar költők, mint Balassi Bálint, Rimay János, Madách Gáspár és mások jól bírták a szlovák nyelvet, s a szlovák literátorok között is elterjedt a magyar nyelv ismerete. A szlovák Szőlősy Benedek egymás után renndezi sajtó alá *Cantus Catholici* címen a magyar és a szlovák katolikus egyházi énekeket; a magyar nemes Beniczky Péter pedig verseinek egy részét magyarul is, szlovákul is megírta. A latin mellett így gyakorivá, sőt kívánatos céllá vált az ún. három fő hazai nyelvnek, a magyarnak, szlováknak és németnek az ismerete — különösen a XVIII. században. Íme ezt írja Bél Mátyás 1718-ban német nyelvtanának előszavában: „Pertinet illud ad gentis Hungaricae decus, quod ea linguis pluribus, tamquam vernaculis, uti consuevit. Praeter Hungaricam enim et Latinam, quae hic vulgo etiam, familiaris est; Slavicam, et in primis Germanicam, antiquis iam temporibus, civitate donavit.” (A magyar [magyarországi] nép dicsőségéhez tartozik, hogy több nyelvet szokott anyanyelvként használni. A magyaron és latinon kívül, mely itt közönségesen is megszokottá vált, a szlovák és a német már az ősi időkben polgárjogot nyert.)

Ilyen körülmények között a latinnak különösen fontos és érdekes szerepe van abban a folyamatban, mely ezekben a századokban a közös politikai-állami keretek között él, de már a saját fejlődésük útját járó népek irodalmát összekapcsolta. A középkorhoz viszonyítva az a nagy különbség itt, hogy ebben a kései latin irodalomban, a továbbra is meglévő hungarus állampatriotizmus mellett, nyíltan hangot kapnak immár mind a szlovák, mind a magyar nemzeti törekvések is. Érdekes módon, a XVII. században erre inkább a szlovákoknál találunk példát, minthogy a magyaroknál ebben a században a latin — átmenetileg — erősen visszaszorult az irodalmi használatban, s így az írók a nemzeti aspirációkat, főleg németellenes élel, többnyire magyarul fogalmazták meg. A szlovákoknál viszont a XVII. század derekán latinul szólal meg a szlovák ősi múltjának és dicsőségének a hirdetése, amint azt a cseh exuláns Jakub Jakobaeus vagy Daniel Sinapius-Horčička írásai mutatják. Magyar részről főleg a XVIII. század első felében került sor az ősi magyar dicsőség latin nyelven való hangzatos hirdetésére különösen nagyszombati és kassai jezsuiták eposzaiban. Általánosságban azonban még nem ez a jellemző a latin irodalomra. A selmechányai német családból való Czvittinger Dávid a soknemzetiségű Hungaria első historia litteraria-ját mindenféle etnikai részreahlás nélkül írta meg. De a legjobb példa a XVIII. század legnagyobb magyarországi tudósáé, Bél Mátyásé, aki egyformán, s egymással teljes összhangban kutatja mindegyik „hazai” nép nyelvét, múltját, valamennyihez érzelmi kötődéssel, s mindig a szigorú tudományos objektivitásra törekedve.

Az irodalomközi folyamatok rendkívül sokfélék és sokrétűek lehetnek. Ezek egyike az a fajta irodalmi fejlődés, mozgás, amikor két irodalom képviselői egymás mellett, azonos politikai keretben tevékenykednek, s egymás nyelvét is többnyire ismerik. S még inkább kidomborodik az ilyen történeti folyamatnak az érdekessége és fontossága, ha ráadásul van még egy olyan harmadik közös és semleges nyelv is, melyet mindkettő sajátjának tekint, s amelyen mindkettő megfogalmazza közös aspirációit is, de ugyanakkor már külön saját nemzeti célkitűzéseit is. Az ilyen komplex irodalmi jelenséget csak nagy körültekintéssel és objektivitással, bármiféle egyoldalúságtól mentesen szabad vizsgálni. Mindkét irodalomtörténet csak így rajzolhatja

meg valóságosan saját irodalma fejlődésrajzát: tisztázva a nemzeti irodalom genezisét, és nagyraértékelve azokat az állomásait, melyek a fejlett, modern irodalomhoz vezetnek, de közös örökségként tartva számon és becsülve meg azt, ami szétválaszthatatlan. A magyarországi latin irodalom története jó példa erre; kívánatos, hogy ennek kutatását egymást segítve s egymás eredményeiből tanulva végezzék a térség országainak irodalomtörténészei, a XVII-XVIII. század vonatkozásában pedig elsősorban a kérdésben leginkább érdekelt szlovák és magyar kutatók.
